

El bisbe Climent i la llengua catalana

Josep Moran

(Universitat de Barcelona / Institut d'Estudis Catalans)

Els dies 23 i 26 de març de 1766 es produí el motí de Squillace, que el comte d'Aranda, cap del govern de Carles III, inculpà als jesuïtes com a instigadors. Des de llavors es començà a planejar secretament l'expulsió d'aquest orde, que es produí sobtadament els dies 2 i 3 d'abril de 1767; aquest era un acte ben important per al control directe de l'Església per part de la Monarquia, iniciat amb el concordat de 1753.

El regalisme anava, doncs, avançant, però després del dit motí la tasca més immediata era nomenar bisbes contraris a la Companyia per a contrarestar la influència que aquesta havia assolit eclesialment i socialment, i que no s'oposessin a l'expulsió plantejada.

El 13 de gener de 1766 havia mort el bisbe de Barcelona Asensio Sales, considerat projesuític, i en aquestes circumstàncies ràpidament el ministre de Gràcia i Justícia, l'aragonès Manuel de Roda, promogué per a aquesta seu Josep Climent i Avinent, llavors canonge magistral de la seu de València.

Aquest personatge va néixer l'11 de març de 1706, en plena guerra de Successió, a Castelló de la Plana dins d'una família austriacista, però malgrat que aquesta població pertanyia al bisbat de Tortosa, per circumstàncies familiars, era fill pòstum, molt aviat, als tretze anys, es traslladà a València; es va graduar en filosofia i teologia a la Universitat d'aquesta ciutat; després d'obtenir el títol de doctor als vint-i-cinc anys va escollir la carrera eclesiàstica, i es va destacar per la seva ideologia rigorista filojansenista.

I per tant antijesuítica. Per aquest motiu i pel fet que passà un temps a Madrid on féu amistat amb el ministre Roda, fou nomenat bisbe de Barcelona en les circumstàncies a què ens hem referit, malgrat que no era regalista com molts altres bisbes antijesuítics i reformadors en aquell període. De fet era episcopalista, i en aquest

sentit és significatiu que triés precisament la seu metropolitana de Tarragona, capital de la província eclesiàstica a què pertanyia la de Barcelona, per a l'ordenació episcopal, el 23 de novembre de 1766. Compartia la posició dels eclesiàstics francesos del *Tiers-parti*, amb els quals estava en relació, defensors d'un catolicisme il·lustrat i moralment rigorós, alhora que preconitzava la col·legialitat episcopal, enfront del regalisme i del centralisme de la cúria romana.

D'altra banda, Climent formava part del cercle format per Manuel de Roda i Francesc Vicent Pérez i Baier (Bayer), que formaven a la cort l'anomenat «Partit Aragonès», favorable als estats de la Corona d'Aragó i llurs particularitats enfront del centralista Campomares, de manera que quan Climent encara era a València mostrà una sensibilitat envers la llengua pròpia manifestada en ocasió del sermó que va pronunciar el 1750 amb motiu del quart centenari de sant Vicent Ferrer; llengua, digué, «que todos comunmente hablamos» (Tort Mitjans, 1978: 190 n. 2) i que en temps del sant fou la llengua de la cort i «se hizo verdaderamente universal». (Tort Mitjans, 1978: 198-199, n. 35)

A més, tenia una opinió clara de l'origen de la decadència de la llengua catalana, que descrivia així segons ens ha reportat Tort i Mitjans (1978):

Ya en el s. XIV Cataluña tenía casas consulares con jurisdicción absoluta sobre todos los vasallos de la Corona de Aragón y en los principales puertos y repúblicas de Italia, en Cerdeña, en Malta, en Famagusta, Alejandría, Beirut, Constantinople, Flandes, Sevilla, Málaga, Almería, Marruecos y por consiguiente ya entonces la lengua catalana necesariamente dilatada en tantos países había logrado aquel grado de propiedad y esplendor que nunca adquieren los idiomas cuando se conservan estancados en sus propias cunas [...] Y por el glorioso enlace de la Corona de Aragón a la de Castilla dejó de ser lengua de la corte la lengua catalana. Desde entonces nuestros sabios, acomodándose a los tiempos, dejaron su lengua materna y escribieron en el lenguaje cortesano [...] y desde entonces sobre la decadencia de la nuestra se abrió la lengua castellana a aquel grado eminente de belleza y de perfección en la que admiramos ahora. (p. 191, nota 2)

De fet, Climent havia estat rector de la parròquia de Sant Bartomeu de València entre el 1740 i el 1748, i hi havia mantingut els registres parroquials en català (o valencià, si volem), malgrat l'acció

castellanitzadora en aquest sentit de l'arquebisbe Andrés Mayoral. A més, Climent estava en relació amb els intel·lectuals valencians il·lustrats de l'època, com Andreu Piquer, Josep Nebot, Jeroni Espert, Pérez i Baier, ja esmentat i, sembla que amb una certa distància personal, amb Gregori Maïans. Quant a la seva actitud política, és ben significatiu el fet que en l'oració fúnebre que va pronunciar a Castelló el 13 de setembre de 1746 en ocasió de la mort de Felip V, s'atrevis a criticar la política d'aquest monarca i els seus decrets uniformadors i alhora reivindicar la memòria i l'honor dels vençuts en la Guerra de Successió. Teològicament era tomista, i estigué sempre en bona relació amb els dominicans, enemics dels jesuïtes, tant a València com a Barcelona. Quant a la seva actitud moral, era tuciorista i contrari al probabilisme dels jesuïtes.

Un cop a Barcelona, precisament en el seu primer sermó, del 14 de desembre de 1766, després de lamentar de nou la situació catalana derivada de la Guerra de Successió i de lloar els barcelonins i els catalans en general tant pel seu patriotisme actual com per l'històric, a fi que se'l consideri català diu «que si bien se mira Valencia puede considerarse colonia de Cataluña porque casi todos los valencianos son catalanes en el origen y con corta diferencia iguales son las costumbres y la lengua» (Tort Mitjans, 1978: 42). L'església de Barcelona mantenia bàsicament l'ús del llatí i del català en la documentació i també la pastoral, excepte els sermons davant de les autoritats borbòniques, que eren fets en castellà. Climent no solament mantingué aquest ús sinó que començà a redactar en català els diaris de visites que fins llavors eren escrits en llatí.

De fet, després de la mort de Felip V hi hagué una revifalla de la consciència catalanista, i l'esperança que el nou rei Carles III fos més receptiu respecte de les reivindicacions particularistes, com si hagués passat el període de càstig consegüent a la Guerra de Successió. Per això se li féu una gran rebuda a Barcelona quan hi arribà procedent de Nàpols el 1759. Però, ultra la liberalització del comerç amb Amèrica, Carles III, consegüent amb els postulats del despotisme absolutista que professava, no va consentir que el Principat recuperés les seves institucions tradicionals com havien sol·licitat els barcelonins en iniciar-se el regnat.

En aquest sentit, l'any següent a l'expulsió dels jesuïtes i en relació amb aquest fet, perquè l'ensenyament era en bona part a càrrec de la

companyia de Jesús, el rei Carles III dicta noves disposicions uniformistes que afecten la nostra llengua: el 23 de juny de 1768, presentada pel comte d'Aranda, signa a Aranjuez la famosa reial cèdula per la qual d'una banda s'uniformen els aranzels judicials i ensems s'obliga a l'ús exclusiu del castellà en l'Audiència i en l'ensenyament. Recordem que l'article VI d'aquesta Cèdula mana que:

En la audiencia de Cataluña quiero cese el estilo de poner en latín las sentencias... y esto mismo recomendará el mi consejo a los ordinarios diocesanos, para que en sus curias se actúe en lengua castellana.

I que l'article VII afectà l'ensenyament:

Finalmente mando que la enseñanza de primeras Letras, Latinidad y Retórica se haga en lengua castellana generalmente, donde quiera que no se practique, cuidando las Audiencias y Justicias respectivas, recomendándose también por el mi Consejo a los Diocesanos, Universidades y Superiores Regulares para su exacta observancia, y diligencia en extender el idioma general de la Nación para su mayor armonía, y enlace recíproco.

L'actitud de J. Climent en relació amb aquesta cèdula i la llengua catalana ha estat valorada recentment de manera contradictòria. Així, Joan Bonet i Baltà, en la «Introducció i cloenda» a la biografia de Josep Climent feta per F. Tort Mitjans remarcava la catalanitat d'aquest bisbe:

Ja Francesc Tort manifesta una relació fonamental al fet català i a la seva llengua com a base de la seva nacionalitat i això en els moments difícils que Carles III promulgava les seves Reials Cèdules (1766-1768). Voldriem subratllar, sobretot, la concepció *catalana* que tingué en la seva funció episcopal i mantinguda sempre sincerament com a base missional del seu apostolat. [...] Però aquest interès *català* en la seva acció pastoral, com a eminent eclesiàstic il·lustrat, va aixecar-lo cap a un nivell total en interessar-se per la restauració i enaltiment dels elements bàsics del nostre fet autòcton. [...] (Tort Mitjans, 1978: XV)

Sobretot, cal centrar aquest fet: parteixen de Climent, a través dels homes que participaven de la seva influència directiva, elements substancials creadors de la nostra Renaixença. Ja la biografia de Tort ens explica les gestions en favor de la confecció d'un «Vocabulario de la lengua catalana-llemosina» en l'Acadèmia de Bones Lletres

de Barcelona. Climent posà a la Biblioteca Episcopal com a primer bibliotecari Fèlix Amat [...]. (Tort Mitjans, 1978: XVI).

Recordem que Fèlix Amat fou l'iniciador d'un diccionari català-castellà-llatí, els materials del qual lliurà a Joaquim Esteve, Josep Bellvitges i Antoni Jutglar, professors del seminari de Barcelona que el publicaren el 1803, i també del *Diccionario de escritores catalanes* publicat el 1836 pel seu nebot Fèlix Torres i Amat.

En aquest sentit Francesc Tort (1978) en el capítol dedicat a «Castellano y catalán» de la biografia de Climent, afirma que:

Climent aunque consideraba muy conveniente en pro de la elevación de la cultura del clero que éste conozca y hable perfectamente la lengua castellana sin detrimento del catalán, como dice clara y largamente en la carta introductoria a la *Retórica* de [fra Luis de] Granada haciendo hincapié en un criterio suyo anterior a la cédula de Carlos III; de hecho parece aceptar por otros motivos con mucha reticencia a la orden real. (p. 195)

I que

Defiende el derecho, y deja constancia del hecho de que en Catalunya se siga, y se sigue, enseñando la doctrina cristiana y rezando en catalán y que en esta lengua se escriban catecismos y libros de devoción tal como se hace en Perpinyà (p. 198)

La mateixa consideració positiva fa Marc Adell (1983), partint de l'obra de Tort. Fins i tot l'actuació de Climent després de la reial cédula de 1768 és positiva, segons Adell:

Climent no és que desafia l'autoritat reial pel que fa al castellà ni deixà de reconèixer la conveniència que els no castellans l'estudiassen, però valorà, en primer lloc i sobretot, la condició de llengua pròpia [...] I defensà el seu estudi, és a dir, elevà la llengua vernacle a la categoria acadèmica de matèria del *currículum*: «...Conviene que todos estudien la gramática en su propia lengua vulgar para recordarla con perfección...», diu Climent en la presentació de la *Retórica* de [Luis de] Granada. Això dit, escrit, en la segona meitat de segle XVIII, un segle il·lustrat, absolutista, estatalitzador i castellanitzant, no deixa de ser una afirmació autènticament revolucionària. (p. 14)

Adell també es refereix al fet que la gramàtica que per encàrrec de Climent va redactar Salvador Puig per a ensenyar el castellà en el

Seminari d'acord amb les disposicions reials, és a dir els *Rudimentos de gramática castellana* apareguts el 1770, fos en realitat una obra bilingüe, en què el text apareixia a doble columna, castellana i catalana. I finalment Adell remarca el fet que el seu darrer sermó públic important, pronunciat i publicat el 17 de març de 1775, en ocasió de la benedicció del primer cementiri del Poblenou, quan ja es trobava pràcticament dimitit com a bisbe de Barcelona i sense la presència de cap autoritat, fou precisament en català.

També s'hi havia referit positivament Antoni Comas (1972: p. 361-364), el qual fa al·lusió a la consciència d'unitat lingüística entre Catalunya i València a què ens hem referit, a l'ús que féu del català en la predicació i en molts dels seus documents episcopals, remarcant l'edicte bilingüe de 1767, anterior a la Real Cédula de 1768, sobre l'ensenyament dels nois pobres de Barcelona, i també en el fet que publicqués el 1769 unes *Sentencias sacadas de la Sagrada Escritura, vertidas en la lengua castellana y catalana e impresas para la enseñanza de los niños de las escuelas del obispado de Barcelona*.

Però l'actitud de Climent a què ens referim no ha estat sempre valorada tan positivament. El mateix J. Bonet i Baltà (1984) va fer una revisió de la seva opinió anterior a què ens hem referit. Bonet començà afirmant que

a conseqüència de la *Real Cédula* de Carles III (1768), es modificà el comportament dels prelats. El mateix bisbe Climent que, proclamà una fidelitat a la llengua nativa com a instrument pastoral, actuarà a través d'iniciatives que cercaven la promoció de la cultura eclesiàstica, amb una sinuosa voluntat d'introducció de la llengua castellana. (p. 77)

També diu que:

[al Seminari de Barcelona] el reglament que regia el centre, *Ordinacions*, escrit en català pel bisbe Felipe de Aguado y Requejo (1734-1737), va ésser substituït després de la reial cèdula de Carles III, pel *Método o Plan de Estudios* (1770) promulgat pel bisbe Climent. (p. 83)

I referint-se tant a Climent com al seu successor a la seu de Barcelona Gabino de Valladares, que segons Bonet i Baltà (1984), es convertiren en pedagogs eliminadors del català en l'ensenyament, afirma:

Ambdós [bisbes] obeïren servilment el rei i establiren operativament una pedagogia apressada que aspirava a la substitució del català pel castellà en les institucions de pastoral eclesiàstica. Sospitem que en el seu ànim existia accentuada la voluntat servil del gran frau polític anticatalà perpetrat pel regalisme borbònic. (p. 84)

Aquesta opinió ha prevalgut en algunes obres d'història general, com per exemple en Josep Fontana (1988), el qual afirma:

Que la preocupació per l'eficàcia hagi dut la jerarquia eclesiàstica a mantenir la predicació popular i l'ensenyament del catecisme en català, no vol dir que no hagin estat col·laboradors entusiastes de la tasca castellanitzadora: és en castellà que escriuen sermons pastorals els Armanyà i els Climent, així com la seva correspondència personal, i Fèlix Amat explicaria, al sermó fúnebre en honor de Climent, que havia revisat personalment la cartilla «en castellano y catalán para que los niños, al tiempo que aprender a leer, se vayan disponiendo y aficionando a la inteligencia del castellano.» (p. 96)

I en la mateixa línia, García Carcel (2003):

El testimonio más directo de la represión lingüística del catalán es la Real Cédula de Aranjuez de 1768, que estableció la obligatoriedad del castellano en la enseñanza primaria y secundaria [...]. La castellanización educativa se produjo en el reinado de Carlos III. El catalán se mantuvo como lengua de la primera enseñanza a lo largo de la primera mitad del siglo [XVIII]. Los planes de castellanización de obispos como Climent o Armanyà a partir de 1770 son bien conocidos. (p. 337)

Altres obres de caràcter més específicament lingüístic reflecteixen una opinió semblant. En primer lloc ens referim a Germà Colón i Amadeu-Josep Soberanas (1991: 127-130). Aquests autors, quan parlen dels projectes lexicogràfics de l'Acadèmia de Bones Lletres, comenten el «projecte per recomanació del bisbe Climent» i es refereixen llargament a l'actitud d'aquest en la línia marcada per J. Bonet i Baltà el 1984, afegint-hi un escrit ben interessant de Gregori Mayans adreçat a Josep Climent el 18 d'octubre de 1978:

Celebro mucho que V.S. Ilma. Vaya introduciendo la lengua castellana para que los catalanes se aficionen a los buenos libros que ella tiene, pero siempre es necesaria la conservación de la catalana para la inteligencia de las leyes, escritos antiguos y libros; y para entender

mejor la Doctrina Christiana, pues en nuestro reino [de Valencia] hay muchos que la aprenden en castellano, y no la entienden porque no saben la lengua estraña como la nativa. (p. 128, nota 168)

També es refereixen Colón i Soberanas (1991) al fet que els *Rudimentos de la gramática castellana* de S. Puig es tracta d'una obra «escassament bilingüe, amb predomini del castellà damunt del català en les definicions i explicacions gramaticals» (p. 129), i també que Climent, en el seu *Métbodo o Plan de estudios* de 1770:

manà que al Seminari «se enseñara la gramática castellana unos cuatro meses antes de la obertura de las demás aulas de la Gramática latina [...] en atención a que hombres sabios en todos los tiempos han juzgado ser de gran utilidad el enseñar primero a los niños la Gramática en su propia lengua [...]; y considerando de otra parte cuan necesario sea en Cataluña sepan hablar la Lengua Castellana, ya por que deben tratarse con ella cuantos asuntos de la mayor importancia así de la Religión como del Estado, ya porque sea indispensable que se sepa para seguir carrera de estudios desde que emanó la Real Disposición de su Majestad [la del 1768] en que se mandó que la lengua vulgar en las aulas no sea, aun para Cataluña, otra que la castellana.» (p. 129)

D'altra banda, Colón i Soberanas (1991) recullen a més el fet que Climent posseïa bé la llengua castellana, fins al punt que S. Puig «proposa, potser sincerament, els escrits del bisbe Climent com a model i guia per aprendre el castellà», potser perquè es tractava d'una prosa clara i precisa, sense artificis barrocs, que ell detestava. I també que el vicepresident de l'Acadèmia de Bones Lletres diu el 1770:

que el Señor obispo de esta ciudad le había manifestado que habiendo de enseñar de aquí en adelante la Gramática en castellano, en virtud de la Real Cédula que lo previene, consideraba muy conveniente hubiese un perfecto diccionario de la lengua cathalana para facilitar la enseñanza de la castellana y conservar la memoria y pureza de aquella [és a dir, de la catalana]. (p. 130)

Més recentment, Joan Lluís Marfany en el seu llibre *La llengua maltractada*, deliberadament polèmic i revisionista respecte de la marginació del català durant l'edat moderna, parteix de la premissa que l'Església contribuïa a la preservació del català, sí, però alhora contribuïa a preservar-lo en la diglòssia, com a llengua de les classes inferiors, i en aquest sentit afirma, amb ben poca objectivitat:

Vista des d'aquesta perspectiva, la notòria cèdula reial del 1768, si més no pel que fa a l'Església de Catalunya perd moltíssima de la transcendència que tan sovint se li vol donar. No és sols que no hi hagi constància que anés seguida de cap canvi real de la situació. És que la recomanació reial (perquè la cèdula en aquest terreny només recomanava) era fonamentalment sobrerera. (p. 250)

Afirmació que creiem que no té justificació en la documentació de l'època, tal com hem anat veient.

Més equànime és Ramon Corts (1992); afirma que Climent fou un bisbe reformador, però antiregalista, motiu pel qual fou obligat a dimitir el 1775 en ocasió de l'avalot de les Quintes del maig de 1773, i també episcopalista i conciliarista, i si més no filojansenista, cosa que en tot cas el fa molt diferent de la majoria dels bisbes valencians que posteriorment, i fins ara mateix, han vingut a Catalunya. Quant al mestratge de Climent, ultra referir-se al diccionari proposat a l'Acadèmia, que fou continuat pel seu deixeble Fèlix Amat, Corts assenyala:

Ens sembla que aquí caldrà recalcar l'existència d'aquest grup de catedràtics del Seminari de Barcelona (Amat, Esteve, Bellvitges, Ballot i el bibliotecari Ignasi Torres i Amat) que, bo i conreant i difonent la llengua castellana, tenen un determinat pes en el camp de la cultura catalana. De Josep Pau Ballot, caldria parlar-ne de manera diversa dels altres personatges esmentats, puix el seu propòsit en escriure l'*Apologia de la llengua catalana* és diferent del que hom perseguia amb la publicació del *Diccionario catalán-castellano-latino*. (p. 79, nota 231)

En aquest sentit, Jordi Rubió (1986: 37-38) deia a propòsit d'aquest diccionari els mots següents, que R. Corts (1992) fa seus:

El propòsit que mogué Esteve i els seus col·laboradors fou més facilitar el coneixement del castellà que no pas de salvar el català de la seva decadència. Aquesta fou també inicialment la idea que mogué el bisbe Climent a instar a l'Acadèmia la publicació del diccionari: no era altra que facilitar el compliment del decret de Carles III sobre l'ensenyança del castellà. No hem d'exigir que a la feble claror que començava aleshores a il·luminar la consciència de la dignitat de la llengua pròpia, trobessin els escriptors les mateixes expressions que, a més d'un segle i mig de distància, voldriem nosaltres en llurs obres. Moltes iniciatives que han estat després altament revalorades van començar a circular sota etiquetes que a distància semblen desorientades. (p. 80)

A aquestes paraules podem afegir que, com hem vist abans, la proposta de Climent no solament anava encaminada en el sentit que «hubiese un perfecto diccionario de la lengua catalana para facilitar la enseñanza de la castellana» sinó també per a «conservar la memoria y pureza de aquella», és a dir, de la catalana.

En altres ocasions hem dit (Moran i Ocerinjauregui, 1994: 173; 2004: 141-142) que potser és exagerat de considerar servil el bisbe Climent pel fet que, obeint les disposicions reials, a les quals estava obligat, va haver d'introduir el castellà en el seminari. Pensem que no va imposar el castellà en l'administració eclesiàstica, inclosos els llibres parroquials, com va fer a Mallorca el bisbe Juan Díaz de la Guerra, aprofitant la reial cèdula d'Aranjuez, i com ja havia fet a València l'arquebisbe Mayoral vers el 1742, és a dir, abans de la dita reial cèdula i sense que ningú li obligués a fer-ho.

Josep Climent no tenia altra opció en aquest sentit, tenint al costat el capità general i l'Audiència amb els seus agents vigilants, tal com manava l'administració reial, com ara el fiscal Sisternes. Aquest, que era també castellonenc i amic de Climent, no s'estava però de dir que «los preladados catalanes procuraban extender el castellano de un modo suave». És evident que en aquell context polític no es podia fer res més.

Una altra qüestió és que pretengués que els catalans cultes sabessin bé el castellà, imprescindible per a desenvolupar-se en el medi borbònic hispànic de llavors, incloses les colònies d'Amèrica, tan importants per al desenvolupament econòmic català després de la llibertat del comerç amb aquelles terres.

També devia valorar, com Gregori Mayans, la cultura en castellà, que devia conèixer en el seu període de formació a la Universitat de València. Però, al capdavant, això no implicava, com ara, l'abandó de la llengua pròpia segons la consciència, els usos i les possibilitats de l'època. En tenim una mostra en el cas de Francesc Matheu i Esmandia, rector de Sant Boi de Llobregat entre 1785 i 1800, autor d'un catecisme en català de gran difusió, que alhora responia en un castellà prou correcte el qüestionari del fiscal Francisco de Zamora de 1789, que contrasta amb el castellà molt deficient d'altres respostes.

En aquest sentit creiem que és ben significatiu el fet que el darrer sermó públic important de Climent, del 10 de març del 1775, amb motiu de la benedicció del cementiri del Poblenou fos pronunciat

en català, probablement redactat per ell mateix (s'hi fa constar la forma d'imperfet de subjuntiu *renovara*, típica de València en lloc de *renovés*) i imprès per a major difusió.

Recordem que Climent ja havia estat pràcticament obligat a dimitir del càrrec de bisbe de Barcelona per la seva implicació en l'avalot de les Quintes, que el govern de Campomanes va interpretar com un acte d'insurrecció separatista dels catalans. Per aquest motiu no hi van assistir les autoritats, de manera que Josep Climent, que ja no tenia res a perdre, no va tenir cap inconvenient personal a emprar la llengua pròpia.

Finalment direm que la fama d'aquest bisbe respecte de la llengua catalana va transcendir, puix que el 1864, Antoni de Bofarull (1987: 130) formulava la pregunta retòrica següent: «¿Nada significa para vosotros el obispo Climent, sostenedor de la prosa catalana en el siglo pasado, Aribau, Martí, Rubió y todos los demás *trobadors nous* que han abierto la marcha del nuevo renacimiento?». Era considerat, doncs, cent anys després un precursor de la Renaixença a Catalunya.

Podem afegir ara encara que el seu record perdurà en els medis liberals del començament del segle XIX. Així, Melcior Prat, traductor del *Nou Testament* en català editat a Londres el 1832, en una carta datada el 14 d'abril de 1839 i adreçada al bisbe F. Torres i Amat, que ha reportat Pau Alegre i Nadal (2008), s'hi referia amablement: «Yo me encuentro cordobés des de enero, en que me hicieron dejar la patria del virtuoso obispo Climent» (p. XLII), és a dir Castelló de la Plana.

Bibliografia

- ADELL I CUEVA, Marc Antoni (1984). «El bisbe Climent i la nostra llengua». *Saó*, 67, p. 14-15.
- ALEGRE I NADAL, Pau (2008). «Josep Melcior Prat. Semblança biogràfica». Dins: *Lo Nou Testament. Traducció de Josep Melcior Prat*. Barcelona: Associació Bíblica de Catalunya: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BONET I BALTÀ, Joan (1984). *L'Església catalana, de la Il·lustració a la Renaixença*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- BOFARULL, Antoni de (1987). *Escrips lingüístics*. A cura de Jordi Ginebra. Barcelona: Altafulla.
- COLON, Germà; SOBERANAS, Amadeu-Josep (1991). *Panorama de la lexicografia catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- CORTS I BLAY, Ramon (1992). *L'arquebisbe Felix Amat (1750-1824) i l'última Il·lustració espanyola*. Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya: Herder.
- FONTANA, Josep (1988). *La fi de l'Antic Règim i la industrialització (1787-1868)*. Dins: VILAR, Pierre (dir.). *Història de Catalunya*. Vol. v. Barcelona: Edicions 62.
- GARCÍA CÁRCCEL, Ricardo (2003). *Felipe V y los españoles*. Barcelona: Random House Mondadori.
- LLIDÓ I HERRERO, Joan (1981). *El castellonense Joseph Climent, teòlego y obispo reformador*. Castelló de la Plana: Societat Castellonenca de Cultura.
- MARFANY, Joan Lluís (2001). *La llengua maltractada: el castellà i el català a Catalunya del segle XVI i XIX*. Barcelona: Empúries.
- MORAN I OCERINJAUREGUI, Josep (1994). «Consideracions sobre els liberals espanyols i la llengua catalana». Dins: *Treballs de lingüística històrica catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 189-185.
- MORAN I OCERINJAUREGUI, Josep (2004). «El bisbe Josep Climent i Avinent i la llengua catalana» i «Cançó de l'avalot de les Quintes (1773)». Dins: *Estudis d'història de la llengua catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 131-163.
- PUIGVERT I SOLÀ, Joaquim M. (ed.) (2000). *Bisbes, Il·lustració i jansenisme a la Catalunya del segle XVIII*. Vic: Eumo Editorial.
- TORT MITJANS, Francesc (1978). *El obispo de Barcelona Joseph Climent i Avinent (1706-1781). Contribución a la historia de la Teología pastoral tarraconense en el siglo XVIII*. Barcelona: Balmes.